

Любов Калитюк,

здобувач кафедри соціальної роботи,
Луцький інститут розвитку людини
Університету «Україна»
(Луцьк)

Liubov Kalytiuk,

Researcher of the Department of Social Work,
Lutsk Institute of Human Development of
University «Ukraine»
(Luck)

УДК 378. 39 (477.82:430) “19”/“20

РЕЛІГІЯ ЯК ПРОВІДНИЙ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ІНСТИТУТ ДЛЯ ДІТЕЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ВОЛИНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

RELIGION AS A LEADING SOCIAL AND EDUCATIONAL INSTITUTION FOR CHILDREN OF NATIONAL MINORITIES IN VOLYN (XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES)

У статті з'ясовано місце і роль релігії як провідного інституту виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття. Сформульовано висновок про етноінтегруючу (забезпечувала збереження самоідентифікації спільноти в іноетнічному середовищі) та етноізолюючу (за релігійною ознакою відбувалося ізолювання однієї національної спільноти від іншої) функції релігії національних меншин Волині. Обґрунтовано схожість основних засад релігійного виховання дітей національних меншин Волині у досліджуваній період.

Ключові слова: релігія, виховання, дитина національної меншини, Волинь.

The article considers the place and role of religion as a leading institution for raising children on national minorities in Volyn in the XX – at the beginning of the XX centuries. The conclusion about ethnic-integrating (providing the preservation of national identity of a community in the alien ethnic environment) and ethnic-isolating (causing isolation of one national community from the other one due to the religious grounds) functions of religion of national minorities of Volyn was formulated. The similarity of basic principles of religious upbringing children of national minorities in Volyn at this period was grounded.

Key-words: religion, upbringing, a child of a national minority, Volyn.

В статье определены место и роль религии как ведущего института воспитания детей национальных меньшинств Волини в XIX – начале XX века. Сформулирован вывод об этноинтегрирующей (обеспечивала сохранение самоидентификации общности в иноэтнической среде) и этноизолирующей (по религиозному признаку осуществлялась изоляция одного национального меньшинства от другого) функции религии национальных меньшинств Волини. Обоснована близость основ религиозного воспитания детей национальных меньшинств Волини в исследуемый период.

Ключевые слова: религия, воспитание, дети национальных меньшинств, Волинь.

Постановка проблеми. Значущість релігії у вихованні дітей загалом, а також дітей національних меншин Волині зумовлена значущістю цього інституту виховання в суспільному житті XIX – початку XX століття у поліконфесійному волинському регіоні. Релігія – це соціальний інститут суспільства, який виконує у ньому певні функції: компенсаторну, інтегруючу, політичну, регулювальну, екзистенційну і, безперечно, виховну [1].

Аналіз актуальних досліджень. Сутність компенсаторної функції релігії, як свідчить аналіз наукових джерел (А.Білошицький, О.Вишневський, Б. Ліхачов, Е. Помиткін, Г. Розмозер та ін.) [1-4], полягає в тому, щоб виступати посередником між всевладною природною стихією та світом людини, запобігати невідомим руйнівним силам як у природі, так і в людському суспільстві. Людина прагне знайти в релігії втіху, захист від власного безсилля перед світом; віддаючи себе під покровительство надприродних сил, вона хоче позбавитися від страждань. Інтегруюча роль релігії у суспільстві полягає в об'єднанні людей у межах санкціонованого певною конфесією світогляду; при цьому відхилення від прийнятих у межах інтегрованої спільноти обрядів, ритуалів, традицій релігійного змісту вважалося неприпустимим. Для проблеми нашого дослідження найбільш актуальною є виховна функція релігії, сутність якої ми вбачаємо в тому, що в релігійній громаді дитина засвоює певні правила і норми поведінки, формує власну систему цінностей, яка ґрунтується на релігійному світогляді.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця і ролі релігії як інституту виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження обґрунтуванням отриманих результатів.

Важливе значення для з'ясування ролі релігії у вихованні дітей національних меншин має специфіка релігійно-державних відносин у Російській імперії в досліджуваній період. О. Гавриленков пише у своєму дисертаційному дослідженні, що ці відносини реалізуються відповідно до таких принципів: «забезпечення

повного державного контролю над усіма віруваннями в країні; перетворення церковної влади на знаряддя державної політики; підтримка і розповсюдження православної віри як первинної державної релігії; імперський православний патерналізм; православний прозелітизм; віротерпимість; визнання в кожному підданому імперії людини релігійної; визнання повноправними, з точки зору конфесійної належності, тільки осіб, що сповідують православ'я; заборона на перехід з одного віросповідання в інше, за виключенням переходу в православ'я; рівність визнаних релігійних співтовариств перед законом; лояльність влади в обмін на лояльність населення; невизнання релігійної свободи; невизнання прав особистості на релігійне самовизначення; втручання у внутрішнє життя релігійних об'єднань; ... виконання віросповідним законодавством ролі регулятора національного питання» [5, с.432-433]. Погоджуючись загалом з окресленими дослідником принципами, зауважимо, що не всі вони цілком і повністю реалізувалися на території Волині (як, наприклад, рівність визнаних релігійних товариств перед законом, що не реалізувалася на Волині у зв'язку з т. зв. «польським питанням» та особливостями функціонування «смуги осілости»). Водночас вважаємо найважливішою для нашого дослідження тезу О.Гавриленкова про виконання віросповідним законодавством ролі регулятора національного питання, в тому числі й на Волині. Специфіку теми дослідження визначає й те, що жодна з національних меншин Волині у досліджуваний період не належала до православ'я, тому тією чи іншою мірою ці конфесії знаходилися на маргінесі стосовно державницької релігії. У взаємозв'язку держави і релігії в різних регіонах країни по-різному виявляв себе відомий принцип триєдності «православ'я, самодержавство, народність», оскільки це залежало від регіональної культурно-освітньої ситуації.

У досліджуваній нами період вплив соціального інституту релігії (католицизму, протестантизму, іудаїзму) на формування особистості дітей національних меншин фактично розділяв на два компоненти: навчання релігії та власне релігійне виховання. Кожна з досліджуваних нами національних меншин накопичила за більш як сто років власний досвід навчання релігії і створила цілісну виховну концепцію, засновану на релігійних засадах. Так, наприклад, єврейські діти на Волині починали своє навчання з 3-5 років, і починали саме з вивчення основ іудаїзму. Більше того, замість букваря найчастіше служив молитовник, на його текстах вчилися читати. Крім того, щотижня вивчався один з розділів Тори, який наступної суботи, у свято Шабат, мали читати в синагозі [6]. Щоправда, зазубрювання основ іудейської релігії, яке активно практикувалося у волинських хедерах та талмуд-торах, не сприяло релігійному вихованню підростаючого покоління, як справедливо зазначає О. Борейко [7].

Основою виховного ідеалу для християн (у контексті історії національних меншин Волині до них належать католики, лютерани, штундисти, баптисти та деякі інші християнські спільноти) стала постать Ісуса Христа. В реальному житті ідеалом християнина проголошувалася людина-праведник, якості якої мали стати прикладом для наслідування у виховному процесі.

Дослідники теорії і практики виховання в релігійних спільнотах (Л. Мозговий, О. В.Бучма) [11] справедливо зазначають, що етичні засади поміркованості, помірності, бережливості закладалися переважно католицизмом; проте протестантська етика довела ці вимоги до абсолюту, іноді навіть до абсурду. Так, головною чеснотою в протестантських общинах Волині проголошувалися сукупність, ощадливість, які виявлялися у всьому – від позбавлених будь-якого художнього оформлення протестантських молитовних будинків до виховних засад у протестантських сім'ях.

Іудаїзм як особлива етична концепція ввібрав у себе моральні норми як християнства, так і ісламу. Виконуючи роль головного чинника збереження єврейської нації, іудаїзм став суто національною релігією [12]. Етичні основи іудаїзму закладені в його святих книгах – Старому Заповіті Біблії та в Талмуді. У релігійній доктрині іудейства наявні кілька основних компонентів: вчення про Бога, сутність Всесвіту і людини; вчення про богообраність і виключну місію єврейського народу; сукупність вироблених у процесі історичного розвитку правил і законодавчих установок релігійного і світського права; порядок релігійного ритуалу; система релігійних інститутів іудаїзму; сукупність моральних правил поведінки, до яких діти долучаються з наймолодшого віку. Центральною в іудейській етичній і моральній доктрині є віра в Бога, його безсмертя, вічність, всемогутність, безмежність. Іудеї його називають то Яхве, то Саваоф, то Іешуа – всього близько сімдесятьма іменами. Найчастіше вживається ім'я Елохім, що у перекладі з давньоєврейської означає «боги» – свідчення того, що у давніх євреїв був період політеїзму. Можливо, саме з цієї причини промовляти вголос ім'я Бога іудаїзм забороняє. Прийнято звертатися до нього зі словами «Адонай мій» – Господарю мій [12]. Зрозуміло, що оскільки старозавітні десять заповідей Божих співпадають у іудеїв і християн, то на цих заповідях і будується моральна основа виховного процесу фактично у всіх досліджуваних нами національних спільнотах – поляків, німців, чехів і євреїв.

Релігійна етика іудаїзму побудована на усвідомленні кожним євреєм своєї вибраності, унікальності народу, від релігійних книг якого, на переконання релігійних діячів, пішли всі інші релігії світу; дітей змалку привчали до думки, що всі євреї – це єдина родина, і мають підтримувати один одного. Діти, звикаючи до статусу обраності, виховуються так, щоб поводитися краще й достойніше за інших.

Навчання й виховання дітей у єврейській громаді відбувалося за традиційними канонами, у зв'язку з чим велика увага приділялася вивченню богословських книг, запам'ятовуванню молитов. Воно здійснювалося у хедерах або хадарімах і вважалося обов'язковим для хлопчиків 6 – 13 років. Для нижчих прошарків єврейського населення існували талмуд-тори, що утримувалися за рахунок пожертв заможних представників єврейського населення в регіонах і були фактично тими само хедерами, тільки безплатними. Третім типом навчального закладу в єврейській громаді були бет-мідраші (молитовні школи), що існували також за рахунок приватних пожертв представників єврейської громади і здійснювали релігійне виховання підростаючого покоління [13].

Під час реформи єврейської освіти в Російській імперії роль релігії у вихованні дітей та молоді значно послабилася, якщо йдеться про державні єврейські навчальні заклади. Основне завдання адміністрація рабинських училищ та казенних єврейських училищ вбачала в належній організації навчального процесу, а не в

релігійному вихованні учнів. Запроваджена в системі єврейської освіти триразова молитва у молитовному залі стала не обов'язковою, про що в архівних документах зазначається, що «здійснення тричі на день молитви у молитовному залі не тільки не буде сприяти звеличенню релігійних настроїв, а навпаки, ляже тягарем на заняття і виконання уроків» [14]. В єврейських державних навчальних закладах не вдалося так само виховувати й підданого Російської імперії; один з інспекторів, аналізуючи задані ним в Житомирському єврейському вчительському інституті твори на тему «Що потрібно єврею, який живе в Росії, крім російської мови, для зближення з росіянами», відзначав, що молодь пише про необхідність морального звеличення самих євреїв [15]. Невдоволені станом виховного процесу в єврейських навчальних закладах російські чиновники доповідали, що навіть у державних єврейських навчальних закладах навряд чи може бути досягнута мета – «зближення євреїв з корінним російським населенням. Таке зближення при схильності євреїв до корпоративної замкнутості ... може бути досягнуте тільки в російській школі під керівництвом російських вчителів, а не вчителів-євреїв, завжди представлених надзвичайно слабкими впроваджувачами російської ідеї в єврейському середовищі».

Специфіка релігійного виховання дітей у німецьких колоніях Волині полягала в тому, що німці традиційно належали до трьох християнських церков – католицької, лютеранської та менонітської. Тому й релігійне виховання здійснювалося відповідно до особливостей кожної з конфесій. Якщо йдеться про німців-католиків, то в німецькій та польській громаді особливих відмінностей щодо морально-релігійного виховання не було. Меноніти прибули на Волинь відносно за раніше інших і групи німецьких колоністів. Німецькі колоністи, які мешкали на Волині, належали переважно до католицької, лютеранської церков. Було також чимало німців-менонітів [16], які з'явилися на Волині раніше, аніж лютерани, оскільки перші меноніти були за походженням голландцями. Особливості тієї чи іншої конфесійної доктрини пояснювали й специфіку виховання дітей у їхніх сім'ях та в цілому середовищі етнонаціональної спільноти.

Оскільки серед німців-колоністів було чимало протестантів, постає питання про виховний характер протестантської релігії. Як свідчить дослідження, колоністське протестантство (переважно лютеранство), що ґрунтувалося на протестантській етиці, вимагало безумовної методизації життя і запобігання певним небажаним потягам, що визначало і характер виховного процесу в лютеранських сім'ях [17]. Німецькі колонії на Волині сповідували певні виховні принципи, серед яких найголовнішими можна вважати такі: виховувати дітей як зразкових підданих, які наслідують приклад «апостольської громади»; виховання покори старшим; виховання відмови від розкошів, марнославства і зловживань; виховання в праці [18].

Протестантизм сформував у чеській та частково німецькій спільноті Волині не лише основні засади виховання дітей, але й вимоги до їх навчання. Так, у менонітів та лютеран читання Святого Письма вважалося первинним обов'язком дитини з віруючої сім'ї, а також умовою допуску до конфірмації, на що вказує у своєму дослідженні А. Клаус: «у менонітів і протестантів потреба шкільного навчання є прямим наслідком конфесіоналізму, і потреба ця прищеплювалася населенню в такій мірі, що всяке окреме поселення його ... вважається міцним, самобутнім не раніше, як у центрі його з'явиться школа» [19, с.112]. Г. Павлюк саме в релігії вбачає запоруку збереження національної ментальності чехів та німців і можливість сформувати цю ментальність у дітей [20]. Найбільша кількість шкіл лютеранського, менонітського та гельветичного віросповідання припадала в першій половині XIX століття на Житомирський, Луцький, Володимир-Волинський та Новоград-Волинський повіти [21]. Важливе виховне значення мало те, що богослужіння у лютеран та менонітів проводилися не лише в храмах чи молитовних будинках, але й у школах [22, 23]. Проте у містах релігійне виховання дітей з чеських та німецьких сімей могло здійснюватися лише в родинях, оскільки діти відвідували переважно російські навчальні заклади (включно з гімназіями), де могли вивчати Закон Божий греко-російського віросповідання, і лише іноді – лютеранського чи гельветичного [24].

Німецькі колоністи принесли до Волині автентичні форми релігійного виховання дітей, притаманні німецькій системі виховання. Головним обов'язком священнослужителів було виховання дітей у страху Божому, а головним призначенням шкіл у німецьких колоніях було викладання дітям Закону Божого [25, с. 343.]. Навчання дітей в німецьких початкових церковно-парафіяльних школах було обов'язковим, що поєднало соціально-інституційний характер виховання дітей з релігійним його змістом.

Польська громада Волині належала, як відомо, переважно до католиків. Звідси й велика увага до виховання дітей з боку католицизму як виховної й освітньої доктрини. З метою якомога більш успішного релігійного виховання у родинях та в навчальних закладах поляків Волині використовувалася дитяча література морально-релігійного змісту, яка стала активно впроваджуватися в процес навчання і виховання дітей польської громади Волині наприкінці XIX – на початку XX століття. Серед зразків такої літератури можна назвати «Золоту книжечку для дітей» Юзефа Хоцішевського [26], яка вміщує притчі, оповідання, вірші для дітей означеного змісту, наприклад: «Про обов'язки дітей», «Посвята сина матері», «Неслухняна дівчинка обернулася на камінь», «Любов дочки. Перське оповідання» та ін. [26]. Важливість цієї книги ми вбачаємо також і в тому, що як батьки, так і вчителі могли прочитати в ній деякі методичні поради щодо виховання дітей: «Можна її дати сім'ю в руки дітей і старшої молоді; якщо, однак, вона має принести істотну користь, не варто тим обмежуватися. Згідно з моєю думкою, яка спирається на багатолітній досвід, мають діти читати «Золоту книжечку» під наглядом вчителів і загалом старших осіб. Це не має бути книжка, призначена лише для заспокоєння цікавості. Найкраще утворювати більші чи менші групки дітей; одна з них нехай читає голосно, а старший хай пояснює, додає свої зауваження, доповнює тощо. ... Якщо діти під керівництвом світлої особи ґрунтовно прочитають «Золоту книжечку» ... більш-менш як через рік можна знову читати цей твір, а при тому можна звідти брати завдання для вправ письмових і до усних бесід» [26, с.164].

Заслуговує на увагу серед зразків дитячої літератури польською мовою досліджуваного нами періоду збірник оповідань для дітей під загальною назвою «З сирітської долі. Оповідання для молоді» Ю. Грегоровича [27], де

автор описує власну сирітську долю та пов'язані з цим моральні переживання і спокуси, які вдалося оминати чи перебороти.

Важливим результатом означеної дитячої літератури вважаємо також спробу ознайомити дітей з іншими релігіями світу без насаджування їм жорсткого неприйняття інших конфесій. Так, оповідання про пошанування батьків в ісламі супроводжується такими відомостями про саму мусульманську релігію: «Різні є релігії на світі. Близько 600 р. створив Магомет релігію, названу ісламом... Їх знаком є півмісяць. Турки, Араби, Татари, Перси, Черкеси і багато інших народів прийняли науку Магомета, яка, крім сторін дуже застережних, заохочує також і до доброго. Магомет наказав, наприклад, не вживати вина і розпалюючих напоїв, а натомість заохочує до посилення пошанування й любові до батьків» [26, с. 85].

Висновки. Таким чином, філософською основою релігійного змісту виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття стала релігійна етика, яка мала багато спільного у всіх представників національних меншин – поляків (переважно католики), чехів і німців (переважно католики і лютерани), євреїв (переважно іудеї). Як засвідчило дослідження, релігія відігравала двояку роль в освіті, культурі, вихованні дітей в національних спільнотах: по-перше, етноінтегруючу, що забезпечувала збереження самоідентифікації того чи іншого етносу в іноетнічному середовищі; по-друге, етноізолюючу, оскільки за релігійною ознакою відбувалося ізолювання однієї національної спільноти від іншої, а всіх національних спільнот на Волині – від православної громади українців.

Дослідження засвідчило велику схожість основ релігійного виховання у польській, чеській та німецькій національних спільнотах, що викликано схожістю основ релігійної етики і моралі католицизму та протестантизму. Натомість іудаїзм протягом тисячолітньої історії створив дещо відмінну систему релігійного виховання дітей, яка виявляла себе і на Волині у досліджуваній період, з поправкою, однак, на полікультурний характер цього регіону та особливості життєдіяльності єврейської спільноти в умовах «смуги осілості».

Перспектива подальших досліджень вбачається нами у виявленні ролі школи як інституту виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття.

1. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навчальний посібник / Омелян Вишневецький. – Львів : Скарбниця, 2001. – 212 с.
2. Білошицький А. Суспільство без емоцій, без моралі, або пропаща душа — гомо хамус // Рідна школа. — 1993. — № 8. — С. 2—7.
3. Помиткін Е. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти. — К.: МО України, 1996.
4. Розмозер Г. Ситуация христианства в эпоху «постмодерна». Глазами христианского публициста // Вопр. философии. — 1991. — № 6. — С. 75—86.
5. Гавриленков А. Ф. Политика государственной власти Российской империи в отношении Православной церкви, инославных конфессий и авраамических (нехристианских) вероисповеданий в 1721-1917 гг.; сущность, принципы, эволюция / Алексей Федорович Гавриленков : дисс. ...докт.истор.н. : 07.00.02 – история религии и церкви. – М., 2010. – 790 с.
6. Штамффер Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-еврейской диаспоры // Еврейская школа. – 1993. – №1. – С. 59-69.
7. Борейко О. М. Єврейське шкільництво Волині в контексті полілогу культур (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / О. М. Борейко // Вісник Житомирського державного університету. – №19. – 2004. – С.63–66.
8. Войтыла Кароль Іоанн Павел ІІ. Любовь и ответственность / ВойтылаКарольІоаннПавел ІІ. – М.: Кругъ, 1993. – 352 с.
9. Малерб М. Религии человечества / МишельМалерб. – М. – Спб., 1997.
10. Овсянников В. П. Немцы в России : особенности развития культуры XIX в / Валерий Петрович Овсянников: дисс ... докт. истор. н. : 24.00.01 – теория и история культуры. – Тольятти, 2001. – 481 с.
11. Релігієзнавство: навчальний посібник. – Вид.2-е / Л.І. Мозговий, О. В. Бучма. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 446 с.
12. Сидоренко О. П. Релігієзнавство : навчальний посібник / О. П. Сидоренко. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 244 с.
13. Хитерер В. Приют для крестящихся и крещенных в православную веруеврейских детей / В. Хитерер // Єврейська історія та культура в Україні : матер. конф. 2-5 вересня 1996 р., Київ / За ред. Г.Аронова. — К., 1997. — С. 107—108.
14. Державний архів Житомирської області. (Далі – ДАЖО) – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 70.
15. ЦДІА України. – Ф. 1423, Оп. 1. – Спр. 34.
16. Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець – початок XX ст.) / Олександр Григорович Суліменко : дис. ... канд..іст.н.: 07.00.05 – етнологія. – К., 2002. – 187с.
17. Овсянников В. П. Немцы в России: особенности развития культуры XIX в / Валерий Петрович Овсянников: дисс ... докт. истор.н. : 24.00.01 – теория и история культуры. – Тольятти, 2001. – 481 с.
18. Ротт Е. В. Немецкие колонии Области Войска Донского (последняя треть XIX в. – 1914 г.) / Евгения Валентиновна Ротт : дисс ... канд.ист.н.: Ростов-на-Дону, 2003. – 90 с.
19. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – Вып.1. – СПб :б.и., 1869. – 233 с.
20. Павлюк Г. В. Особливості функціонування протестантських шкіл на Волині в першій половині XIX століття /Г. В. Павлюк// Історичні студії. – 2009. – №8. – С.33-39.
21. Списки учебных заведений, в которых преподается закон Божий лютеранского вероисповедания // ЦДІАУК. – ф.707. – оп. 16. – спр 556. – 8 арк.
22. EhrhA.DasMennonitentuminRu.landvonseinerEinwanderungbiszurGegenwart / A. Ehrh. – Berlin ; Leipzig, 1932. – 478 s.
23. Halschtenmann J. Diedeutsche Volksschuleinunseren Wolhynienkolonien / J. Halschtenmann. - Leipzig,1862. – 590 S.
24. О количестве лютеран, обучающихся в заведениях Киевского учебного округа. Изсведений и доносів директоров гимназий и училищ Киевской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Подольской губерній // ЦДІАУК. – ф.707. – оп.26. – спр. 73. – 318 арк. – Арк. 269–305.
25. Дитц Я.Е. История поволжских немцев-колонистов. 3-е издание. Готика. М., 2000.
26. ChociszewskiJ. ZlotaksiazeczkaIadzieci / J. Chociszewski. – Poznan : NaklademK. Kozlowskiego, 1896. – 165 s.
27. GregorowiczJ. K. Zsierocjedoli. Opowiadanielamlodzieszy / J. K. Gregorowicz. – Warszawa : Nakladredakcyi “Przyjacieladzieci”, 1906. – 143 s.